

УДК 37.035.2:376.2

Г. П. Кайдалова
gala396@rambler.ru

ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ МІЖ МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

Kaidalova H. P. Formation of tolerance in junior pupils relations with different level of psychophysical development as a scientific problem / H.P. Kaidalova // Actual problems of the correctional education : Ministry of Education and Science of Ukraine, National Pedagogical Drahomanov University, Kamyanets-Podilsky Ivan Ohyenko National University / edited by V.M. Synjov, O.V. Havrilov. – Edition VI. Issue 2.- Kamyanets-Podilsky: Medobory-2006, 2015.– P. 70–78

Г. П. Кайдалова. Формування толерантності між молодшими школярами із різним рівнем психофізичного розвитку як наукова проблема. У статті розглядається проблема виховання толерантності у дітей молодшого шкільного віку в умовах інклюзивної освіти, з'ясовано зміст понять «толерантність», «інклюзія», «інклюзивна освіта». Окрема увага акцентується на потребі застосування трьох типів взаємодії: діалогу, співробітництва та опіки, що допоможе реалізувати формування толерантності в учнів початкових класів. Проаналізовано ключові елементи інклюзії, що демонструють її характерні особливості у навчальному процесі: інклюзія, як процес; інклюзія, як долання перешкод; інклюзія, як присутність, участь, досягнення; інклюзія, як гарантування та забезпечення участі в освітньому процесі особам, особливо дітям, що цього потребують. Підкреслено на необхідності дотримання та реалізації моделі інклюзивної освіти як основного правила співіснування усіх людей у суспільстві. Визначаючи формування толерантності у молодших школярів в умовах інклюзивного навчання як вагомому елементу утворення дружніх, міжособистісних відносин, наголошено, що у цьому складному процесі необхідно створити не лише особливі умови для дітей з порушеннями психофізичного розвитку, але й підготувати їх здорових однолітків до співпраці з ними; виключити будь-яку дискримінацію і забезпечити однакове ставлення до всіх без винятку. При цьому дана співпраця повинна викликати захоплення як в одних, так і в інших та відбуватися на постійній, нерозривній, взаємозв'язаній основі. Окремо виділено причини, що через певні зовнішні або внутрішні фактори впливу на особистість, заважають будувати нормальні, терпимі відносини між молодшими школярами та дітьми з порушеннями психофізичного

розвитку. Проаналізовано та виділено шляхи їх вирішення, повна або часткова реалізація яких допоможе знайти і налагодити спільний контакт між усіма учасниками учнівського колективу в умовах інклюзивного навчання, підготувати до сприйняття людей цієї категорії у суспільстві, допоможе подолати страх і створити бажання товаришувати з ними, незалежно від будь-якої ситуації.

Ключові слова: толерантність, взаємостосунки, молодші школярі, інклюзивне навчання, діти з порушеннями психофізичного розвитку.

Кайдалова Г. П. Формирования толерантности между младшими школьниками с разным уровнем психофизического развития как научная проблема. В статье рассматривается проблема воспитания толерантности у детей младшего школьного возраста в условиях инклюзивного образования, установлено содержание понятий «толерантность», «инклюзия», «инклюзивное образование». Особое внимание акцентируется на необходимости применения трех типов взаимодействия: диалога, сотрудничества и опеки, что поможет реализовать формирования толерантности в учеников начальных классов. Проанализированы ключевые элементы инклюзии, которые демонстрируют ее характерные особенности в учебном процессе: инклюзия, как процесс; инклюзия, как преодоление препятствий; инклюзия, как присутствие, участие, достижения; инклюзия, как гарантирование и обеспечение участия в образовательном процессе лиц, особенно детей, которые в этом нуждаются. Подчеркнуто на необходимости соблюдения и реализации модели инклюзивного образования как основного правила существования всех людей в обществе. Определяя формирования толерантности у младших школьников в условиях инклюзивного обучения как важного элемента образования дружеских, межличностных отношений, отмечено, что в этом сложном процессе необходимо создать не только особые условия для детей с нарушениями психофизического развития, но и подготовить их здоровых сверстников к сотрудничеству с ними; исключить любую дискриминацию и обеспечить одинаковое отношение ко всем без исключения. При этом, данное сотрудничество должно вызывать восхищение как у одних, так и в других и происходить на постоянной, неразрывной, взаимосвязанной основе. Отдельно выделены причины, которые, через определенные внешние или внутренние факторы влияния на личность, мешают строить нормальные, терпимые отношения между младшими школьниками и детьми с нарушениями психофизического развития. Проанализированы и выделены пути их решения, полная или частичная реализация которых поможет найти и наладить совместный контакт между всеми участниками ученического коллектива в условиях инклюзивного обучения, подготовить к восприятию людей этой

категории в обществе, поможет преодолеть страх и создать желание дружить с ними, в независимости от любой ситуации.

Ключевые слова: толерантность, взаимоотношения, младшие школьники, инклюзивное обучение, дети с нарушением психофизического развития.

Постановка проблеми. Незважаючи на розвиток в усіх сферах життєдіяльності людини, а саме освіти, науці, техніці, медицині, промисловості тощо, існує достатньо проблем, що потребують невідкладного вирішення та нових досліджень. Одна з таких проблем – навчання дітей з порушеннями психофізичного розвитку у загальноосвітніх навчальних закладах.

За даними ООН, у світі нараховується близько 450 мільйонів людей із порушеннями психофізичного розвитку. В Україні, як і в усьому світі, спостерігається тенденція до зростання кількості таких дітей. Якщо чисельність дитячого населення за період 2003-2012 років знизилася на 19,02%, то загальний відсоток дітей-інвалідів щорічно збільшується на 0,5%. Їх число станом на початок 2014 року сягнуло показника 167 059 осіб, або 2,0% від усього дитячого населення країни [Про парлам. слух.].

Актуальною на часі постає проблема залучення дітей з порушеннями психофізичного розвитку до навчання у загальноосвітніх навчальних закладах. Проте, вирішення цієї проблеми не означає розв'язання усіх наступних. Навчання дітей зазначеної категорії у початковій школі передбачає не лише створення для них необхідних умов, але й підготовку здорових дітей до формування з ними дружніх взаємостосунків, що найбільш реалізується завдяки поняттю толерантності. Маючи на меті створення міцного учнівського колективу в інклюзивному класі, слід, перш за все, звернути увагу на проблему недостатнього утворення взаємозв'язків на основі толерантності по відношенню здорових школярів до дітей з порушеннями психофізичного розвитку, адже її вирішення є завданням не лише школи, а й суспільства у цілому. Тому вважаємо, що процес формування толерантності та її розвиток потрібно розпочинати з першого дня навчання дитини у школі задля того, щоб ідеї взаєморозуміння поступово стали твердими переконаннями.

Аналіз останніх досліджень. Загальні питання педагогіки толерантності досліджували М. Рожков, А. Сиротенко, Г. Солдатова, Л. Шайгерова та ін.; технологічні питання виховання толерантності знайшли своє відображення у працях Т. Білоус, С. Герасимова, О. Кащенко, Б. Рієрдона, В. Сітарова, І. Сковородкіна, О. Скрябіна, П. Степанова, Г. Шеламова; вплив гуманітарних дисциплін на формування толерантності вивчали Л. Алексашкіна, Л. Ванюшкіна, С. Метліна та інші [Горват].

В Україні окремі аспекти проблеми інтегрованого навчання висвітлюються у працях А. Колупаєвої, М. Сварника, В. Синьова, Н. Софій, М. Шеремет, В. Тарасун, О. Таранченко, А. Шевцова. Протягом останнього десятиліття вітчизняні науковці, зокрема В. Болдирєва, В. Бондар, Л. Будяк, Т. Євтухова, А. Колупаєва, І. Кузава, В. Ляшенко, І. Іванова, В. Синьов, О. Столяренко, А. Шевчук, присвячують свої праці дослідженням проблеми інклюзивної освіти [Левун].

Метою статті є аналіз процесу розвитку толерантності між молодшими школярами та дітьми з порушеннями психофізичного розвитку, виявлення причин небажання вступати з останніми в контакт та запропонувати шляхи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день суспільство визначає толерантність як доброзичливе ставлення одних людей до інших.

Термін «толерантність» походить від латинського слова *tolero*, котре означає «несу», «витримую», «терплю». Це риса характеру людини, що виявляється у ставленні до когось чи чогось, а характер – то сукупність набутих навичок, установок, принципів, які опираються і на вроджені особливості, і на світоглядні засади. Слово «набути» передбачає процес становлення, отже, толерантність як терпіння не є чимось застиглим і статичним: її завжди може бути той, кому її бракує [Баценко, 2011].

Загальновідомо, наскільки важливо мирно співіснувати у сучасному світі. Постійні прояви насильства, приниження, порушення прав і свобод, переживання і стримування негативних почуттів, нерозуміння з боку дорослих і однолітків – все це рано чи пізно відображається на моральному становленні дитини, зменшує її чутливість, а інколи і руйнує як особистість. Недаремно світова спільнота визначила толерантність базовим принципом моралі, що веде до формування більш складних моральних утворень таких як милосердя та співчуття [Скрипник, 2011].

Неможливо із впевненістю стверджувати, що усі молодші школярі, які щойно прийшли до школи і тільки вникають у навчальний процес як такий, володіють хоча б уявленнями про толерантну поведінку, як інструмент мирного врегулювання суперечок. У кожного рівень морального виховання різнитиметься, хоча вони, на момент навчання, знатимуть окремі норми поведінки по відношенню до інших, проте не підозрюватимуть, що це відноситься або стосується толерантності.

Толерантність, яку ми прагнемо сформуванню у дитини, реалізується завдяки трьом типам взаємодії: діалогічна, співробітництво, опіка.

У діалогічній взаємодії при рівності позицій, гнучкості мислення, високому рівні емпатії та відчутті партнера виявляється власна індивідуальність особистості і пізнається своєрідність іншого. Всі ці

характеристики є основою толерантності, що спрямовує вести діалог з раннього дитинства. *Співробітництво* реалізується тоді, коли обидва партнери з'ясовують цілі один одного і бажають знайти рішення, що задовольняє обох. *Опіка* також є тим типом взаємодії, який співвідноситься з толерантною поведінкою. Мається на увазі турбота про людину, що не принижує її гідність. Цей тип взаємодії можливий тоді, коли кожен учасник взаємодії сприймає один одного і, в результаті, терпимо ставиться один до одного. [Скрипник, 2011].

Забезпечення повноцінної участі усіх громадян у соціальному житті, дітей в тому числі, забезпечує поняття «інклюзія», а «інклюзивна освіта», як система освітніх послуг, ґрунтується на принципі забезпечення основного права дітей на освіту та права здобувати її за місцем проживання; передбачає навчання дитини з особливими освітніми потребами в умовах загальноосвітнього закладу [Інклюзивна школа]. Згідно із даними поняттями, всі, без винятку, діти можуть і мають навчатися разом із своїми однолітками, разом, допомагаючи один одному, пристосовуватись до навчального процесу.

Інклюзивна освіта є підходом, який допомагає адаптувати освітню програму та навчальне середовище до потреб учнів, які відрізняються своїми навчальними можливостями. При визначенні сутності інклюзії, важливо звернути увагу на чотири елементи, які ілюструють її характерні особливості:

– інклюзія – як процес. Важливо зазначити, що інклюзія має розглядатись як постійний пошук ефективніших шляхів задоволення індивідуальних потреб усіх дітей.

– інклюзія, що пов'язана з визначенням перешкод та їх подоланням.

– інклюзія, що передбачає присутність, участь та досягнення. «Присутність», в даному контексті, розглядається як надання можливості навчатися в загальноосвітньому навчальному закладі та пристосування, необхідні для цього; «участь» розглядається як позитивний досвід; «досягнення» розглядається як комплексний результат навчання упродовж навчального року, а не лише результати тестів та екзаменів.

– інклюзія, що передбачає гарантування участі в освітньому процесі учнів, які підлягають групі «ризик» виключення або обмеження в навчанні. [Інклюзивна школа].

Модель інклюзивної освіти ґрунтується на підставі соціального підходу – треба змінювати не тих, хто має порушеннями психофізичного розвитку, а необхідно змінювати саме суспільство, ставлення людства до осіб згаданої вище категорії. Тобто, це не вони повинні підлаштовуватися під нас, а навпаки, ми повинні зробити усе, щоб їм було комфортно існувати поряд з нами. Аналіз наукового фонду засвідчив, що в основу інклюзивної освіти покладена ідеологія, що виключає будь-яку дискримінацію, забезпечує однакове ставлення до

всіх, але створює спеціальні умови для дітей, які потребують корекції психофізичного розвитку.

Тому важливим завданням є адаптація до навчання в одному колективі, в одному класі не окремих учнів, не лише дітей з психофізичними порушеннями, а всіх разом, що дозволить поступово привчати не тільки до вивчення шкільного матеріалу, але й до співпраці, створення будь-яких контактів між собою. В результаті, це все поступово може перейти у дружні відносини та призведе до того, що учні допомагатимуть один одному, встановлюватимуть хоча б короткотривалі зв'язки між собою.

Звертаючи увагу на вимоги та потреби дітей з порушеннями психофізичного розвитку, нами виділено основні причини, що заважають здоровим одноліткам будувати з ними нормальні стосунки:

1. *Страх та неготовність.* Перш за все учні звертають увагу на відмінність іншого від себе. Якщо це, наприклад, дитина в інвалідному візку, то перед школярем постає проблема: а як підійти?, що сказати?, який перший крок зробити?. Невпевненість інших дітей бачить ця дитина, в результаті чого вона починає почувати себе неповноцінною, що веде до зародження негативних емоцій, роздратування, небажання вчитися серед здорових однолітків.
2. *Вплив сім'ї.* Як би там не було, але, майже завжди, взірцем для наслідування дитини є ніхто інший, як її батьки. Дитині передаються певні риси зовнішності, риси характеру. Але разом з тим, проводячи з батьками багато часу, слідкуючи за їхньою поведінкою, їх ставленням до оточуючого світу, їх нащадок перебирає світоглядне бачення собі, не маючи змоги розрізняти, що добре, а що погане. І добре, коли батьки навчають дитину хорошему. А що як вони самі того не помічаючи подали не зовсім гарний, з моральної точки зору, приклад? Будучи, наприклад, у громадському місці, хтось з батьків або не звернув увагу, або сказав щось зовсім не коректне даній ситуації до людини, котра має проблеми зі здоров'ям. Це, як наслідок, може закарбуватися у пам'яті дитини. І в подальшому вона таким чином сприйматиме усіх, без винятку: чи будуть це дорослі, чи це буде її одноліток.
3. *Оточення.* Своєрідний вплив на свідомість та погляди дитини здійснюють друзі, товариші, знайомі. Можливо, у дитини є сформовані певні уявлення про терпиме ставлення до тих, хто потребує особливих потреб, але під впливом приятелів наявні уявлення можуть категорично змінитися, зокрема, тоді, коли ці товариші або значно старші, або ж взагалі негативно впливають, є взірцем поганого впливу.
4. *Відео-, телефільми.* В час, коли особливої популярності набули нові інформаційні технології, коли у більшій половині дітей, перш, ніж вони підуть до школи, є комп'ютер, коли вони уже вміють користуватися всевітньою мережею Інтернет, не дуже позитивний приклад подають різноманітного роду відео файли. Дивлячись, приміром, жартівливе, що не відповідає реальності, відео у дитини може скластися враження, що так повинно бути не лише на екрані, а так треба робити і в реальному

житті. 5. *Індивідуально-психологічні особливості*. Певний вплив на створення дружелюбних зв'язків між школярами в умовах інклюзивного навчання здійснює характер або темперамент учня. Якщо поділяти клас на активних, тих, хто постійно бере участь у житті класу, радо викликається допомогти вчителю, та пасивних, які воліють щось робити під чуйним керівництвом вчителя, то дитина, що належить більш до другої категорії учнів, через сором'язливість, байдужість, невпевненість без допомоги не зможе налаштувати будь-які стосунки.

В силу певних обставин, кожна з цих причин, в більшій чи меншій мірі, перешкоджає формуванню терпимих, теплих, дружелюбних стосунків між школярами. Разом з тим, можна визначити наступні шляхи вирішення даних проблем: 1. *Постійний взаємозв'язок*. Важливо, починаючи з перших днів навчання і далі продовжуючи, забезпечити постійний взаємозв'язок усіх школярів; не лише тих, хто цього бажає, не лише тих, хто належить до активу класу і проявляє власну ініціативу, але й інших залучати до певного роду занять, що потребує спільної роботи. 2. *Рівні умови для всіх*. Щоб дитина з порушеннями психофізичного розвитку не почувала дискомфорту під час навчання, необхідно ставити її на рівних умовах з іншими, тим самим спонукаючи учнів їй допомогти, підтримати, якщо це потрібно, або навпаки. 3. *Залучення до участі у виховних заходах, конкурсах*. А що, як під особистістю школяра, що має порушення у психофізичному розвитку, заховався майбутній художник чи прекрасний декламатор віршів? Це хороший шанс дати дитині можливість проявити себе, показати власні можливості на рівні з іншими. Участь у класних, шкільних виховних заходах зменшуватиме відстань у спілкуванні, навпаки, усі будуть взаємодіяти, чомусь учитися один в одного. 4. *Робота з батьками*. Безпосередньо, спілкуючись з батьками, не потрібно робити акцент на дитині із проблемами здоров'я, на її батьках, не ставити її в інші рамки, вище або нижче всіх учнів класу. Це, в результаті, може вилитись у невдоволення батьків, а пізніше і їх дітей. 5. *Ставлення вчителя*. Найбільшу та найвагомішу роль відіграє вчитель як керівник класу і як зразок для наслідування. Тому, бажаючи створити міцний учнівський колектив, потрібно надмірно не опікати дитину з порушеннями психофізичного розвитку. Це негативно відіб'ється як на дитині, так і на всіх учнях. Адже, звикнувши до постійної уваги з боку вчителя, його допомоги у всьому, у середніх класах може виникнути проблема у адаптації до зовсім інших умов, в які вона потрапить. Що стосується учнів, то на фоні постійної похвали, постійної уваги, в них виникне негативне ставлення до тієї дитини, вони відчуватимуть ревності по відношенню до вчителя, адже він комусь допомагає більше, часу проводить більше, а інших обділяє своїм піклуванням. 6. *Робота з персоналом школи*. Профілактична бесіда з персоналом, іншими вчителями, працівниками школи не буде зайвою. Коли треба допомогти –

допомагати, а так якомога менше звертати увагу на особливості дітей з проблемами здоров'я, тим більше не вести за спинами цієї дитини та її батьків якісь незрозумілі бесіди, що лише пригнічують, а не навпаки.

Висновки. Організація навчального процесу між молодшими школярами із різним рівнем психофізичного розвитку повинна відбуватися у повній взаємодії усіх його учасників. Разом з тим, співпраця з молодшими школярами зазначеної вище категорії, навчить учнів лише хорошим манерам, серед яких є терпимість та милосердя, підготує до нормального сприйняття людей цієї категорії у суспільстві, подолає страх і створить бажання товаришувати з ними.

Список використаних джерел

1. Баценко Ю. Межі толерантності / Ю. Баценко // Мислитель. – 2011. – № 2 (4). – С. 5. **2. Горват М.** Проблема виховання толерантності у молодших школярів в умовах інтерактивного спілкування [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/43_1/visnuk_18.pdf. – Назва з екрану. **3. Інклюзивна школа: особливості організації та управління: Навчально методичний посібник** [Кол. авторів : Колупаєва А. А., Софій Н. З., Найда Ю. М. та ін.] / За заг. ред. Даниленко Л. І., – К.: 2007. – 128 с. **4. Левун Н. І.** Концептуальні аспекти інклюзивної освіти та характеристика інклюзивного освітнього середовища [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/pspo_2013_40\(2\)_20.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/pspo_2013_40(2)_20.pdf). **5. Про парламентські слухання на тему: «Освіта, охорона здоров'я та соціальне забезпечення дітей з порушеннями психофізичного розвитку: проблеми та шляхи їх вирішення» 4 червня 2014 року** [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=247365308. – Назва з екрану. **6. Скрипник Н. І.** Виховання толерантних взаємовідносин дітей старшого дошкільного віку : навчально-методичний посібник / Скрипник Н. І. – Умань : ПП Жовтий, 2011. – 99 с.

Spy`sok vy`kory`stany`x dzherel

1. Bacenko Ju. Mezhi tolerantnosti / Ju. Bacenko // Myslytel'. – 2011. – № 2 (4). – S. 5. **2. Gorvat M.** Problema vyhovannja tolerantnosti u molodshyh shkoljariv v umovah interaktyvnogo spilkuvannja [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/43_1/visnuk_18.pdf. – Nazva z ekranu. **3. Inkljuzyvna shkola: osoblyvosti organizacii' ta upravlinnja :** Navchal'no metodychnyj posibnyk [Kol. avtoriv : Kolupajeva A. A., Sofij N. Z., Najda Ju. M. ta in.] / Za zag. red. Danylenko L. I., – K.: 2007. – 128 s. **4. Levun N. I.** Konceptual'ni aspekty inkljuzyvnoi' osvity ta harakterystyka inkljuzyvnogo osvitn'ogo seredovyshha [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/pspo_2013_40\(2\)_20.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/pspo_2013_40(2)_20.pdf). **5. Pro**

parlaments'ki sluhannja na temu: «Osvita, ohorona zdorov'ja ta social'ne zabezpechennja ditej z porushennjamy psyhofizychnogo rozvytku: problemy ta shljahy i'h vyrishennja» 4 chervnja 2014 roku [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=247365308. – Nazva z ekranu. **6. Skrypnyk N. I.** Vyhovannja tolerantnyh vzajemostosunkiv ditej starshogo doskil'nogo viku : navchal'no-metodychnyj posibnyk / Skrypnyk N. I. – Uman' : PP Zhovtyj, 2011. – 99 s.

Kaidalova H. P. Formation of tolerance in junior pupils relations with different level of psychophysical development as a scientific problem. The article examines the problem of upbringing of tolerance in junior pupils in terms of inclusive education, clarifies meanings of «tolerance», «inclusion», «inclusive education». Three types of interaction: dialogue, cooperation and care will help to implement the formation of tolerance in junior pupils. Analyzed key elements of inclusion show its characteristic features in the learning process: inclusion as a process; inclusion as overcoming obstacles; inclusion as presence, participation, achievement; inclusion as guarantee and providing the participation in education, especially children, who need it. The article accents on the importance of compliance and implementation of inclusive education model as the basic rules of coexistence of all people in society. We emphasized that the formation of tolerance in junior pupils in terms of inclusive education as important element of the formation of friendly interpersonal relations is complex process. That's why we must not only create special conditions for children with violations of psychophysical development, but also to prepare their healthy peers to cooperate with them; exclude any discrimination and ensure equal treatment of all without exception. Furthermore, this cooperation must be as object of admiration in all pupils. Also it must be constant, inseparable and interconnected. In this article are separately allocated reasons, which have some external or internal influence on personality and interfere to build normal, tolerant relations with junior pupils and children with violations of psychophysical development. We analyzed and identified solutions, which realization will help to find and establish mutual contact between all members of pupils group in terms of inclusive education. They will help to prepare for the perception of people of this category in society, will help to overcome fear and create a desire to be friends with them.

Key words: tolerance, relationships, junior pupils, inclusive education, children with violations of psychophysical development.

Received 14.04.2015

Reviewed 16.05.2015

Accepted 23.06.2015